

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/25/10-13>

Günəl Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dr.gatibe@gmail.com

TÜRKİYƏ - İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ RETROSPEKTİV BAXIŞ: (XVI-XX ƏSRLƏR)

Xülasə

Türkiyə və İran zəngin tarixi və uzunmüddətli dövlətçilik ənənələri olan ölkələrdir. 1939-cu ildə iki ölkə arasında imzalanmış Qəsri-Şirin sülh müqaviləsi bu iki ölkə arasındakı müharibəyə son qoymuş və bu günə kimi sabit, dəyişməyən Türkiyə-İran sərhədini müəyyən etmişdir, çünki bundan sonra iki ölkə arasında heç bir müharibə baş verməmişdir. Türkiyə və İran yaxın coğrafiyanı, mədəniyyəti, ənənələri bölüşürlər. Türkiyə və İran təmas sərhədinə malikdirlər, onların ərazisi Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz, Balkanlar, Cənubi Asiya üçün körpü rolunu oynayır. Hər iki dövlət bir-birilə daim rəqabət aparan, hegemonluq tarixinə sahib böyük imperiyaların varisləridirlər. Hər iki ölkənin hal-hazırda əhalisi 80 milyon nəfər təşkil edir. Əhali tərkibcə multi-etnikdir. İran əhalisinin 35 milyonunu Türkiyə türkləri ilə eyni etnik identikliyə sahib Cənubi Azərbaycan türkləri təşkil edir. Hər iki ölkədə kürd etnik milli azlığı çoxluq təşkil edir.

Açar sözlər: *Türkiyə, İran, Yaxın Şərq, Suriya münaqişəsi, milli təhlükəsizlik, rəqabət, əməkdaşlıq, ABŞ, Rusiya*

Gunel Hajaliyeva
Azerbaijan University of Languages
dr.gatibe@gmail.com

Retrospective view on Turkey-Iran relations (XVI-XX centuries)

Abstract

Turkey and Iran are countries with a rich history and long traditions of statehood. The Gasri-Shirin Peace Treaty, signed between the two countries in 1939, ended the war between the two countries and defined the stable, unchanging Turkey-Iran border to this day, as no war has taken place between the two countries since then. Turkey and Iran share close geography, culture, and traditions. Turkey and Iran have a contact border, their territory serves as a bridge for Central Asia, the South Caucasus, the Balkans, and South Asia. Both states are the heirs of great empires with a history of hegemony that constantly competes with each other. Currently, the population of both countries is 80 million. The population is multi-ethnic. 35 million of Iran's population is made up of South Azerbaijani Turks, who have the same ethnic identity as Turkish Turks. The Kurdish ethnic minority is the majority in both countries.

Keywords: *Turkey, Iran, Middle East, Syrian conflict, national security, competition, cooperation, USA, Russia*

Giriş

XVI əsrdə Səfəvilər dövlət idarəçiliyində Şiə məzhəbini əsas götürdülər və bu onu Sünni məzhəbi üstünlük təşkil edən müsəlman Osmanlı imperiyasından fərqləndirən cəhətə çevrildi. İran uzun müddət türk mənşəli sülalələrin (məs, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar) hakimiyyəti altında idarə olunmuşdur. İran və Türkiyə tarix boyu varisləri olduğu müxtəlif imperiyalar arasında mübarizə və rəqabətdə olmuşlar. Bu gün də İran və Türkiyə arasında Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq üzərində nüfuz və təsir gücünü genişləndirmək uğrunda rəqabət davam edir. Xüsusilə, Yaxın Şərq bu regionda maraqları olan böyük dövlətlər və regional güclər arasında başlıca çəkişmə

meşhurdur. Bu region dil, din, etnik, məzhəb fərqlilikləri baxımından çox mürəkkəb və qarışıq regiondur, habelə, beynəlxalq geostrateji və enerji təhlükəsizliyi baxımından yüksək əhəmiyyətə malikdir. Böyük dövlətlərin bu əraziləri daim nəzarətdə saxlamaq və təqdim etdiyi imkanlarından istifadə etmək maraqları burada cəmlənmişdir. Bu isə öz növbəsində maraqların toqquşması və bəzən kəsişməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Türkiyə ilə İran hər ikisi coğrafi yerləşməsinə görə Yaxın və Orta Şərq ölkəsi sayılır. Məhz buna görə hər iki dövlət öz maraqları daxilində regionda geosiyasi vəziyyəti dəyişməyə və ya mövcud status-quo-nu saxlamağa, həmçinin, YOŞ təhlükəsizlik sisteminin əsas arxitektoruна çevrilməyə çalışırlar. Tədqiqat işinin Yaxın və Orta Şərq üzərində araşdırılmasının mahiyyəti bu regionun beynəlxalq münasibətlərə, dünya siyasətinin formalaşmasına həlledici təsir göstərməsidir. Burada baş verən hadisələr və onların dinamikası beynəlxalq sistemdə dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərində öz əksini tapır. Bu gün Türkiyə və İran daxilə və xaricə real və potensial təhdidlər baxımından ciddi təhlükəsizlik qayğılarına sahibdirlər.

Tamamilə fərqli ideologiyaya sahib olan Türkiyə ilə İran 1979-cu ildən bu günə qədər müxtəlif faktorların təsiri ilə beynəlxalq və regional miqyasda baş verən hadisələr zəminində enişli-yoxuşlu münasibətlər yaşamışlar.

Retrospektiv-tarixi yanaşma:

X əsrin sonlarında İran türk və fars soylu Gəznəvilər dövlətinin idarəçiliyi altına keçdi. 1040-cı ildə Dandənəkan döyüşündə Gəznəvilər dövlətini məğlub edən Səlcuqlar İranın idarəçiliyini öz əlinə keçirdilər. Bu dövrdə türk-fars mədəniyyətinin, ənənələrinin əsası qoyuldu. Bu, hər iki xalqın inkişafına, mədəni və ədəbi zənginləşməsinə böyük töhfə verdi. Türkiyə ilə İran arasında 1639-cu ildə Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş quru sərhədi (499 km və ya 312 mil) dünyada ən qədim sərhədlərdən hesab olunur.

I Dünya müharibəsi bitdikdən sonra Osmanlı İmperiyasının dağılması və paralel olaraq İranda Qacarlar sülaləsinin devrilməsi Türkiyə-İran ikitərəfli münasibətlərinə yeni nəfəs gətirdi. Artıq nüfuz, hegemonluq üzərində daim bir-biri ilə çarpışan imperiyalar yerinə iki, modernləşməyə can atan, şəriət qanunlarını aradan qaldıraraq milli-dövlət prinsipinə söykənən Türkiyə Cumhuriyyəti və İran Şah sülaləsi dövləti vardı. Türkiyə Cümhuriyyətinin lideri Mustafa Kamal Atatürk və İran Dövlətinin başçısı Rza Şah Pəhləvi yeni bir mərhələyə qədəm basdılar. Bu dövrdə hər iki ölkənin xarici siyasətinin ortaq parametrləri - xarici dövlətlərin təsirinin qarşısını almaq, beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləmək, separatçı hərəkətlərin qarşısını almaq idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində iki ölkə arasında sərhəd anlaşılmazlıqları, kürd və erməni milliyyətçi cərəyanları məsələsi vardı. Hətta İran Sevr müqaviləsi əsasında Türkiyəyə ərazi iddiası irəli sürmək planlaşsa da onun Paris Sülh Konfransına dəvət olunmaması, tələblərinin Böyük Britaniya tərəfindən gözdən keçirilməsi bunun qarşısını aldı, lakin bu, Türkiyə-İran münasibətlərini zədələyib bildi.

1925-ci ildən etibarən Türkiyədə Kürd üsyanının başlaması yeni bir problemin əsasını qoydu. 1925-ci ildən sonrakı müddətdə kürd milliyyətçiliyi və Şərqi Anadoluda baş qaldıran Kürd üsyanları Türkiyə-İran münasibətlərinin inkişafına mane olan məsələlərdən birinə çevrildi.

22 aprel 1926-cı ildə Tehranda Türkiyə-İran arasında sərhəd anlaşılmazlıqlarını nizamlamaq, münasibətləri inkişaf etdirmək məqsədilə “*Dostluq və təhlükəsizlik*” haqqında saziş imzalandı. Sazişin əsas mahiyyətini dostluq, biri-birinin daxili işlərinə qarışmamaq və bir-birinə hücum etməmək təşkil edirdi. Saziş, həmçinin, təhlükəsizlik, sülh və ya dövlətlərə ziyan vura biləcək separatist qruplara qarşı birgə mübarizəni nəzərdə tuturdu. Bu razılaşma dolayı yolla hər iki ölkəni narahat edən kürd etnik azlığı ilə bağlı meydana çıxan daxili məsələləri ehtiva edirdi. Türkiyə ilə İran arasında 1932-ci ildə sərhəd anlaşılmazlıqlarına son qoyan müqavilə bağlandı. Həmin il imzalanan digər müqavilə “*Uzlaşma, Hüquqi razılaşmalar və Arbitraj*” haqqında idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu və prezidenti Mustafa Kamal Atatürk və İranın Pəhləvi sülaləsinin ilk şahı Rza Şah Pəhləvi ölkələri arasında münasibətləri inkişaf etdirməyə çalışırdılar (Ağayev, 2008: 58).

1934-cü ildə İran Şahı Rza Pəhləvi Türkiyəyə səfər etdi. Türkiyədə aparılan islahatlardan təsirlənən Şah səfərdən qayıdandan sonra öz ölkəsində islahatları genişləndirdi. 1937-ci ildə İran,

Türkiyə, İraq və Əfqanıstan arasında **Səadabad Paktı** (digər adı Yaxın Şərq Antantası) imzalandı. Səadabad Paktı üzv dövlətlər arasında bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, sərhədlərin toxunulmazlığını təmin etmək və beynəlxalq gərginlik zamanı birgə məsləhətləşmələri nəzərdə tuturdu. Buna baxmayaraq, II Dünya müharibəsi zamanı İran və Türkiyənin milli təhlükəsizliklərinə daha çox əhəmiyyət verməsi, aradakı münasibətləri arxa plana keçirdi.

Soyuq müharibə dövründə hər iki ölkə SSRİ-yə qarşı Qərb blokunun tərəfində yer aldı. (1952-ci ildə Türkiyənin NATO hərbi blokuna üzv qəbul olması İranla münasibətlərin inkişafına mane oldu). Türkiyə və İran bir sıra beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər. 1955-ci ildə B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə İran, Türkiyə, İraq, Pakistan daxil olmaqla **Bağdad Paktı** yaradıldı. Bağdad Paktı iki ölkə arasında münasibətlərə istilik gətirdi. 1958-ci ildə İraqın Bağdad Paktnı tərk etməsindən sonra ABŞ-ın iştirakı ilə **CENTO** (Mərkəzi Müqavilə Təşkilatı - Central Treaty Organization) formalaşdı. CENTO 1979-cu ilədək fəaliyyət göstərə bildi. 1969-cu il İslam Konfransı Təşkilatında hər iki ölkənin fəaliyyəti ikitərəfli münasibətlərə müsbət təsir göstərdi. 1979-cu il hadisələri; İranda İslam İnqilabı nəticəsində Şah rejiminin teokratik rejimlə dəyişməsi, SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsi beynəlxalq sistemin ciddi narahatlığına səbəb oldu. Bu hadisələr fonunda Türkiyənin geostrateji əhəmiyyəti Qərb, xüsusən ABŞ tərəfindən yüksək qiymətləndirilməyə başlandı. Belə ki, inqilabdan öncə Şah rejimi ilə sıx əlaqədə olan ABŞ burada SSRİ-nin raket sınaqlarına nəzarət etmək məqsədilə yerləşdirdiyi erkən xəbərdarlıq sistemlərindən məhrum olmuş oldu (Məmmədzadə, 2010: 89).

13 fevral 1979-cu ildə Türkiyə İran İslam Respublikasını rəsmən tanıdığını elan etdi. O, ABŞ-ın İrana qarşı sanksiyalarında iştirak etmədi. Lakin 1980-ci il Türkiyədə hərbi çevriliş daxili siyasət məsələlərinə daha çox vurğu tələb etdi. Buna görə Türkiyə 80-ci illərdə xarici siyasətdə aktiv mövqedən çıxış edə bilmədi. İran və İraqa birbaşa sərhədi olan Türkiyə səkkiz il sürmüş bu müharibədə neytral mövqe nümayiş etdirdi. İran-İraq müharibəsi iqtisadiyyatında çətin dövr keçirən Türkiyəyə müharibə tərəflərinə əsas məhsulları ixrac etməyə və beləcə iqtisadi gəlirlərini artırmağa şərait yaratdı (3). 1983-cü ildə Türkiyənin İrana ixracının həcmi onun əsas ticari tərəfdaşı Almaniyayı ikinci plana keçirdi. Demək olar ki, 80-ci illər boyu İran-Türkiyə iqtisadi və ticarət əlaqələri yüksək səviyyədə davam etdi.

1990-cı illərdə ikitərəfli münasibətlərdə yenidən gərginlik hiss olunmağa başlandı. Soyuq müharibənin sona çatması, Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Həm İran, həm Türkiyə paralel olaraq bu regionlarda SSRİ-dən sonrakı boşluğu doldurmaq və təsir güclərini artırmağa çalışırdılar. Xəzər hövzəsi ölkələrinin dünya bazarında çox əhəmiyyətli olan karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olması İran və Türkiyəyə bu regionlarda “açar” və “körpü” rolu əhəmiyyəti qazandırdı. Enerjinin həm Qərb, həm də Şərq bazarına çatdırılması baxımından həm Aralıq dənizi, həm də Hind okeanına daşınması üçün Türkiyə və İran önəmli coğrafi mövqeyə malikdir (4). Bu dövrdə Türkiyə yeni yaranmış postsovet ölkələrinə özünün “dövlət modeli”ni təbliğ etməyə başladı. Yeni dövlətlərlə siyasi, diplomatik və iqtisadi əlaqələr yaradılmağa başlandı. İdeoloji fərqlərin nəticəsi kimi Türkiyə və İran qarşılıqlı münasibətlərini dar, dünyəvi və dini prizmadan nəzərdən keçirdilər. Atatürkün yaratdığı dünyəvi ideologiya və onun əsasında duran müddəalar Türkiyəni Qərblə yaxınlaşmağa istiqamətləndirdi. Bunun tam əksi olaraq İran İslam ideologiyasını yaymağa və Qərbə sipər olacaq müsəlman ölkələrinin blokunun yaradılmasını istəyirdi. Beləliklə, bu iki ölkə bir-birini hədə olaraq görürdü. Hətta İran İslam Respublikasının Ali Dini Rəhbəri Ayətullah Xomeyni Türkiyədəki *Kemalizmi* kommunizmdən daha təhlükəli hesab etdiyini ifadə etmişdi. İran Türkiyənin Cənubi Azərbaycan və Müstəqil Azərbaycan Respublikasında türkçülüüyü təbliğ etməklə təsirini artırmasından narazı idi. Böyük orduya malik Türkiyənin NATO-nun üzvü kimi İranla həmsərhəd olması İranı digər tərəfdən narahat edirdi (5). “İran-İraq müharibəsi başa çatdıqdan sonra İraqa beynəlxalq silahlı müdaxilə zamanı (1991) Türkiyə və İran tamamilə fərqli mövqelərdən çıxış etdilər. Türkiyə Səddam Hüseynin Qərblə razılığa gəlməsi istiqamətində səy göstərməsinin tərəfdarı idi. Bu halda Səddam Hüseyn İraqın bütün ərazisində hakimiyyətini möhkəmləndirmək, həmçinin, kürdləri nəzarətdə saxlamağa nail olacaqdı” (6).

Son zamanlar Türkiyə və Qərb müttəfiqləri arasında yaranmış siyasi gərginliklər onu prioritetləri tədricən Qərbdən Şərqə doğru dəyişməyə tətiklədi. Həmçinin, bu, Türkiyənin yeni “sıfır problem” konsepsiyasından da qaynaqlanmış oldu. Bu, özünü Türkiyənin xarici siyasət vektorunun radikal yerdəyişməsində biruzə verdi (7; 8). Belə ki, Türkiyə tarix boyu rəqabət apardığı Rusiya və İranla siyasi, iqtisadi əlaqələrinin inkişaf istiqamətini genişləndirməyə başladı. Türkiyə-İran münasibətləri **aqnostik**, yəni, qarşılıqlı inam və etibarın olmaması kimi xarakterizə olunur. Bu, onların qarşıya qoyduqları siyasi və iqtisadi məqsədlərə nail olmaqlarına mane olmuşdur.

Nəticə

- Türkiyə-İran münasibətləri 1639-cu il Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş və bu günə kimi dəyişməyən 449 km-lik sərhədlərinin olmasına baxmayaraq, demək olar ki, qarşılıqlı şübhə (aqnostik) və rəqabət xarakterli olmuşdur.

- 1979-cu il İranda baş verən İslam İnqilabı iki ölkə arasında münasibətlərə pis təsir göstərdi. Türkiyə İranın regionda formalaşmış nizamı dəyişmək niyyətindən ciddi narahatlıq duydu. İran İslam Respublikası isə öz növbəsində Türkiyə Respublikasını Qərbin yaxın müttəfiqi kimi özünün potensial düşməni olaraq qəbul etməyə başladı.

- Tehran və Ankara bir-birinə tamamilə əks dövlət identikliyinə malikdir: Türkiyə demokratik və dünyəvi dövlət olduğu halda, İran islam-şəriət qanunlarının və Ali Dini Rəhbərin hakim olduğu dövlətdir. Dini hakimiyyət milli orduya rəhbərlik edir.

Tarixi yanaşma, regional faktorların qeyd olunması, dövlətlərin maraqlarını və ambisiyalarını nəzərə alaraq aparılan tədqiqat nəticəsində onu demək olar ki, İran-Türkiyə münasibətləri tam sabit əsasla malik deyil. Münasibətlərdə yaxınlaşma və əməkdaşlıq daha çox müvəqqəti xarakter daşıyır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkə beynəlxalq təzyiqlərə qarşı regional maraqlarını xarici güclərdən qorumaq üçün bir-birinə ehtiyac olduğunu anlaşırlar. Həmçinin, iki ölkə arasında ortaq tarix, din, dövlətçilik ənənələri, mədəniyyət körpü rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ.Q. (2008). Türkiyə 1918-1945-ci illərdə. Bakı: Elm və təhsil, 200 s.
2. Məmmədzadə, G.M. (2010). İranın sosial-siyasi və beynəlxalq vəziyyəti (XX əsrin 20-ci illəri - XXI əsrin ilk illəri). Bakı: Elm və təhsil, 234 s.
3. Fadi Farasin. Turkish-Iranian relations: Cooperation or competition? <https://www.dailysabah.com/op-ed/2017/10/23/turkish-iranian-relations-cooperation-or-competition>
4. Billini, G. Iran-Turkey Relations. www.us-iran.org
5. Çetinkaya, G. Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations. https://www.academia.edu/11734103/Essential_Friends_and_Natural_Enemies_The_Historic_Roots_of_Turkish-Iranian_Relations
6. Dirik, G. Co-opetition in Turkey-Iran Relations. <https://www.dailysabah.com/op-ed/2019/07/19/co-opetition-in-Turkey-Iran-Relations>
7. Barkey, H. J. <http://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-turkey>
8. Yücesoy, V. Is Iran-Turkey rapprochement sustainable? <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/09/turkey-iran-experts-ask-if-rapprochement-sustainable.html>

Göndərilib: 13.07.2023

Qəbul edilib: 07.09.2023